

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Politologie

PhDr. Tomáš Vilímek

Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968:

**Srovnání cesty do opozice, vzájemného vnímání a pohledů bezpečnostních
orgánů**

CSSR/GDR Opposition after 1968:

**A Comparison of Paths to Opposition, Mutual Perception, Plus Views
of the Security Bodies**

Teze k disertační práci

Vedoucí práce- Doc. PhDr. Jiří Kocian, Csc.

2009

Předkládaná práce se věnuje srovnání protirežimního jednání v ČSSR a NDR po roce 1968. Jde o komparativní studii, která se soustřeďuje především na tři základní tematické oblasti. V rámci prvního tematického okruhu odpovídá autor práce na otázku, co vlastně vedlo jedince k rozhodnutí, angažovat se proti režimu KSČ resp. SED.

Jaká byla míra vzájemné informovanosti jednotlivých představitelů opozice obou srovnávaných zemí a k jakým konkrétním kontaktům mezi nimi docházelo? Tyto otázky tvoří jádro druhého tematického okruhu, ve kterém se práce podrobně věnuje rozličným projevům vzájemné solidarity v 70. a 80 letech minulého století. Cílem však nebylo pouze přiblížit vzájemnou percepci, ale zjistit i intenzitu zájmu o události, které byly pro dějinný vývoj sousedící země něčím zlomové.

Problematika míry informovanosti bezpečnostních orgánů obou států o vzájemných kontaktech představitelů opozice představuje obsahovou náplň třetího tematického okruhu. Pozornost je zde věnována jak vlastnímu průběhu vzájemné komunikace mezi politickou policií komparovaných zemí při tzv. potírání (Bekämpfung) vnitřního nepřítele, tak i metodám, které byly použity proti tzv. internacionalizaci opozičního hnutí ve střední Evropě. S ohledem na téma disertační práce byla hojně využita komparativní metoda, snažící se určit elementární podobnosti a odlišnosti mezi objekty vlastního srovnání, ve snaze zjištěné poznatky následně blíže vysvětlit. Další metodou, která byla pro vypracování disertační práce mimořádně významná, je metoda orální historie. Opíraje se o intenzivní spolupráci s jedním ze zakladatelů této metody v Německu, Alexandrem von Plato, aplikoval autor především německé metodologické přístupy.

V letech 2006-2008 provedl autor více jak třicet vlastních rozhovorů s představiteli disentu v obou komparovaných zemích, což bylo umožněno jednak díky podpoře německé Zeit-Stiftung (2006), juniorskému grantovému projektu (2007-2009), jehož je autor práce řešitelem, tak i účastí na mezinárodním projektu pod patronací Forschungsstelle Osteuropa Bremen (2007-2009), nesoucím název „Das andere Osteuropa“. Jednotliví představitelé disentu obou srovnávaných zemí byli vybíráni na základě pěti hlavních kritérií. Tím prvním bylo jejich zapojení do opoziční činnosti po delší časový úsek, nejpozději pak od roku 1968. Představuje-li podíl dotyčné osoby na výrobě i šíření samizdatu a zájem o dění v ostatních zemích východního bloku druhé a třetí kritérium, byly zážitky z vazby a vězení předposledním výběrovým kritériem. V neposlední řadě se výzkum soustředil na to, aby byli vybráni zástupci jednotlivých opozičních prostředí v dané zemi. Pro samotný výběr bylo přitom rozhodující, aby dotyčný odpovídal co největšímu počtu zvolených kritérií. V případě,

že narátor v některém z nich ale obzvláště vynikal, byl vybrán i přes to, že nesplňoval kritéria zbývající.

Zatímco rozhovory z roku 2006 byly orientovány na zmapování intenzity vzájemné percepce představitelů disentu ČSSR a NDR, jednalo se u rozhovorů v letech 2007-2008 o životopisná vyprávění, skládající se z tří hlavních částí. Po první spontánní části rozhovoru následovalo cílené dotazování podle předem připravených interpretačních okruhů, z nichž je zapotřebí upozornit zejména na otázky týkající se cesty do disentu, vzájemnému vnímání jinak smýšlejících v ostatních zemích východního bloku a konečně i otázky, vztahující se na reflexi vztahu mezi opozicí a většinovou společností, stejně jako na způsob vyrovnávání se s vazbou, vězením a represivními metodami Státní bezpečnosti obou států. V rámci poslední, tzv. konfrontační fáze, šlo především o pozastavení se nad některými rozpory a porovnání aktuálního vyprávění s tím, co dotyčný řekl či napsal v předchozím období. Průměrná délka celkového rozhovoru s jednou osobou čítá kolem čtyř hodin, nejsou však výjimkou rozhovory přesahující šest hodin (Ladislav Hejdánek, Gerd Poppe, Petr Uhl, Miloš Rejchrt).

Díky užití rozličných typů pramenů a metod se bylo možné zaměřit na témata, která by jinak byla jen obtížně zpracovatelná. V první řadě se jedná o část, mapující vzájemnou percepci československé a východoněmecké opozice, pro kterou bylo zapotřebí kombinovat materiály Státní bezpečnosti, poskytující poměrně spolehlivý chronologický podklad jednotlivých schůzek a pokusů o ně, s provedenými rozhovory a samizdatovými texty, které byly zcela nezbytné pro odpovídající korekci. Použité materiály bezpečnostních aparátů obou států totiž obsahují, kromě řady nepřesností, i pro tyto prameny typické znaky, jakými je kupříkladu výrazná ideologičnost, zkreslování a tendence k přeceňování (závažnost sledovaného případu), či naopak podceňování (vliv opozice na společnost) popisovaných jevů.

Pro všechny části disertační práce je tak typické, že pro jejich vypracování sehrály jednotlivé prameny rozdílnou úlohu. Obecně lze tedy shrnout, že pro zpracování prvního tematického okruhu byly použity především rozhovory, samizdaty,¹ tištěné prameny (paměti, edice dokumentů) a monotematické práce, zatímco pro třetí okruh to byly zejména materiály Státní bezpečnosti, z nichž mají díky lepšímu archivnímu stavu zpracování převahu podklady z německých archivů. Pro druhý okruh, mapující vzájemnou reflexi představitelů disentu, se

---

¹ Z použitých samizdatů se autor opíral zejména o Informace o Chartě 77, Listy, Svědectví, Umweltblätter, Grenzfall, Kontext a Spuren. V rámci přípravy na jednotlivé rozhovory byla provedena cílená rešerše v řadě dalších samizdatů: Informace o církvi, 150000 Slov, Ze zásuvky a z bloku, Střední Evropa, Studie, Mücke, Fußnote 3, Streiflichter, Art. 27, Friedrichsfelder Feuermelder, Urkunde aj.

pak autor pokusil o vzájemné propojení nově získaných informací z rozhovorů s materiály státně bezpečnostní a opoziční provenience.

Množství a pestrost jednotlivých typologií vyvolávají oprávněně otázku, do jaké míry nám samotné typologie mohou být nápomocné při vlastním zpracovávání problematiky rozličných forem protirežimního jednání a občanské statečnosti. Ačkoliv je tak jakákoli typologie spíše umělým pokusem uspořádat neuspořádatelné, ukazuje se jejich potřeba především v případě komparativního přístupu. Typologie nám tak mohou jednak pomoci lépe stanovit srovnávací jednotky, především nás však donutí zamyslet se nad charakteristickými rysy protirežimního jednání, jež nabývalo nepřehledného množství forem a mělo odlišný společenský dopad.

Přiklání-li se autor v této práci k termínu opozice, je to zejména z tohoto důvodu, že tento termín dostatečným způsobem charakterizuje specifikum protirežimního jednání v obou zemích v 70. a 80. letech. Jak v ČSSR, tak v NDR se kriticky orientované osoby snažily pracovat v rámci platných zákonů a vytvářet tak skutečnou opozici, byť jim to nebylo umožněno. Ačkoli v obou zemích docházelo k postupné politizaci opozičních skupin, zůstaly požadavky vůči režimu až do konce 80. let poměrně umírněné. I tak však byly režimem chápány jako nebezpečné, neboť i přes opakované upozornění, že neusilují o podíl na moci, představovaly výrazný prvek ohrožující podstatu totalitního panství KSČ resp. SED. Na rozdíl od Milana Otáhal² či Jiřího Pelikána³ však autor nečiní rozdíl mezi opozicí a disentem, a oběma termínům tak přikládá stejný význam. Pojmy opozice a disent pak byly zvoleny mimo jiné i z důvodu dosažení větší přehlednosti prováděné komparace. Autor plně souhlasí se závěrem Gilberta Merlia, podle kterého je zapotřebí jednotlivé typologie chápat jako jisté ideální typy, jejichž hranice jsou vzájemně propustné a nedají se tedy zcela přesně stanovit.⁴

Autor této práce se tak nesnaží rozšířit již tak dost bohatou typologizační škálu o nové termíny, nýbrž upozornit na úskalí, se kterými se při každé typologizaci musíme vyrovnat. Značná pozornost je tak věnována společenskému zakotvení opozičního postoje, a hledání klíčových faktorů přerodu společenského odmítání v opozici. Jedinec se totiž nerodil jako opozičník či disident, jimi se teprve stával, a naším úkolem je pozastavit se nad tím, jak k tomu došlo. Jde tedy o jistý pokus o doplnění typologií protirežimního jednání, usilujících v první řadě o jeho kategorizaci, o individuální aspekty tohoto fenoménu. Typologie, která

---

² OTÁHAL, Milan: Opozice, moc, společnost 1969-1989: *příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR - Maxdorf 1994, s.29-30.

³ PELIKÁN, Jiří: Pražské jaro není konec, nýbrž začátek: Ani reforma, ani revoluce- nové cesty ve východní Evropě. In: *Listy*, roč. VIII, mimořádné číslo (prosinec 1978), s. 44-51 zde s 47.

⁴ MERLIO, Gilbert: Widerstand, Opposition und Resistenz im Nationalsozialismus und in der DDR: Überlegung zur Begrifflichkeit in vergleichender Absicht. In: *Totalitarismus und Demokratie*, roč. 2, č. 2 (2005) s. 61-70 zde s. 62.

nezohlední individuální charakter každého protirežimního jednání, bude ochuzena o velmi důležitou dimenzi. Bez typologie a povědomí o jejím úskalí, má zase každý pokus o komparaci jen malou šanci na úspěch.

Složitost opoziční cesty stála v ČSSR i NDR v přímé úměře s pestrostí života jejího představitele. Vedle rodinného prostředí patřily k hlavním katalyzátorům občanské statečnosti skupinová dynamika, zákon akce a reakce, společenské a individuální aspekty, stejně jako historické události. Obecně lze hovořit o jistém ustavičném tvarování kritického postoje, který byl v konečném důsledku vždy individuálním odmítnutím praktik režimu KSČ resp. SED se všemi svými důsledky pro život jedince, jeho rodiny a okruhu přátel. Opoziční postoj byl závislý na míře osobní statečnosti a na charakterových vlastnostech jeho nositele.

Značný vliv rodinného prostředí na formování opozičního postoje není ničím překvapivým, neboť právě skrze rodinu přejímá jedinec vzory jednání a způsoby řešení konfliktních situací. Především dvě rodinná prostředí mohla plnit jistou predestinující funkci protirežimního jednání. Výchova v duchu křesťanských zásad stála v přímém rozporu s marxistickou ideologií a děti z těchto rodin byly často velmi záhy vystaveny rozmanitým formám represe ze strany moci. Omezený přístup ke vzdělání a opakované projevy státní zvěle přivedly řadu věřících občanů do církevních společenství, ve kterých došlo k posílení jejich protirežimního postoje. Mnoho aktivních představitelů východoněmeckého disentu tak pocházelo z prostředí evangelických far, jejichž otevřenost všem potřebným a blízkost ke každodenním problémům východoněmecké společnosti zanechaly trvalý otisk v jejich paměti. Druhé prostředí pak tvoří živnostníci, jejichž děti byly postiženy jistým „rodičovským handicapem“, který je často utvrdil v odmítavém postoji vůči mocenskému establishmentu.

Rodina tak představuje bezesporu důležitý prvek mozaiky opozičního jednání, jehož význam byl ale u každého dost odlišný. Zejména zážitky represe vůči některému z členů rodiny či příbuzenstvu vyústily často k protirežimní orientaci. Výchova v demokratickém duchu mohla přispět k potřebě angažovat se proti všudypřítomným nešvarům, nejednalo se však o nějaký automatický proces. Velmi záleželo na tom, jak byl kritický postoj vůči režimu konkrétně prezentován a zda došlo k následnému propojení s podobně smýšlejícími, tedy k rozvinutí skupinově dynamického aspektu, či zda zůstala kritika režimu omezena pouze na rodinné prostředí. V obou zemích pak najdeme řadu případů, kdy se do opozičních aktivit zapojil člověk, pocházející z proužimního či indiferentního rodinného prostředí.

V ČSSR i NDR se však také ukazuje jistá ambivalentní funkce rodinného prostředí, ve kterém byl jedinec vystaven intenzivnímu socializačnímu tlaku. Bylo to místo prvních zkušeností s ovládnutím technik přizpůsobování se a rodiče tak mohli nevědomě delegovat

svůj kritický postoj k režimu právě tím, že nutili své děti rozlišovat mezi tím, co je možné říkat doma a co na veřejnosti. Rodina mohla být i místem prvních velmi bolestných střetů, kdy jedinec odmítl zmíněný tlak k neupřímnosti a rozešel se svými rodiči. V tomto ohledu tak plnilo rodinné prostředí funkci jistého katalyzátoru při utváření vlastní pozice a osobní integrity, podobně jako to činil zákon akce a reakce.

V obou srovnávaných zemích se objevuje rovněž problematika vypořádávání se s minulostí svých rodičů. V Československu jde především o fenomén postupného rozcházení se s KSČ, kdy rodič prodělal vývoj od věřícího komunisty, přes reformátora až k představiteli disentu či „komunistovi v opozici“ (Jaroslav Šabata). V případě NDR to byla otázka postoje rodičů k nacistické diktatuře. Pro řadu představitelů východoněmeckého disentu byla přitom velmi důležitá otázka, zda antipatie jejich rodičů vůči komunistickému režimu v NDR není pouhou nenávistí vůči komunismu z dob hitlerovského Německa (Rainer Eppelmann).

V případě NDR se však objevuje ještě jedno zajímavé specifikum. Především po stavbě berlínského zdi došlo k rozdělení mnohých rodin a jedinec tak byl vystaven prolínání dvou zcela odlišných světů, což se jen stěží nemohlo neodrazit na formování jeho životního postoje.

Skupinová dynamika a zákon akce a reakce patří spolu s rodinou ke klíčovým faktorům, ovlivňujícím cestu do disentu. Význam setkání s lidmi, kteří zastávali stejně kritický postoj vůči československému resp. východoněmeckému režimu, byl přitom často, na rozdíl od rodinného prostředí, zmíněn zcela spontánně. Z okruhu přátel bylo možné čerpat sílu a oporu v době represe, skrze ně bylo možné obstarávat si informace, ale rovněž s nimi sdílet společné hodnoty. Představitelé disentu obou zemí vyzdvihli význam vzájemných diskusí o problémech, jež byly v obou společnostech tabuizovány a možnost společně spolu hovořit chápali jako kontrapunkt k omezenosti třídního výkladu světa. Byla to právě skupinová dynamika, která u jedince posilovala jeho kritický postoj, modifikovala jej a přispívala k nalezení vlastní identity či oné „stabilní opoziční pozice“.

K plnému rozvinutí skupinové dynamiky pak docházelo v souvislosti se zážitkem společného vystavení rozmanitým formám státní represe, tedy propojení se specifickým zákonem akce a reakce. V důsledku helsinského procesu byl režim nucen modifikovat represivní metody a snažil se o předcházení otevřeným projevům kritiky. Stále častěji tak docházelo k nesmyslným projevům represe, která však byla ve srovnání s 50. léty výrazně omezenější. Výzkum jednoznačně ukazuje, že hranice mezi povolenou kritikou a protirežimním vystoupením byla velmi nejasná a navíc proměnlivá v čase. Zejména v 70. a 80. letech režimy obou států doslova zatlačily řadu lidí do pozice opozičníků. Jen málokdo přitom usiloval o otevřenou konfrontaci. Bezpečnostní aparáty obou států se však nebyly

schopny vypořádat i s dobře myšlenou konstruktivní kritikou a pravidelně se opakující projevy státní zvěle umožnily plné rozvinutí spirály zákona akce a reakce. Represe tak měla pro opoziční jednání spíše aktivační, než demotivující účinek, byť je zde zapotřebí rozlišovat mezi vědomím o možné represí a konkrétními zkušenostmi s ní. Zatímco první mohlo mít zastrašující funkci, ukazuje se, že zážitek bezpráví na vlastní kůži postiženého jen utvrdil v jeho kritickém postoji vůči režimu. Důležité však rovněž bylo, zda byl dotčený represí vystaven osamoceně či v rámci nějaké skupiny.

Pakliže skupinová dynamika a zákon akce a reakce vykazují v obou zemích spíše podobnosti, najdeme v případě společenských aspektů cesty do disentu řadu podstatných odlišností, které se musely promítnout i na formování opozičního postoje. Existence Spolkové republiky Německo a možnost poměrně snadného opuštění NDR až do stavby berlínské zdi tvoří první dvě vzájemně propojené odlišnosti. Východoněmecká společnost totiž měla nejen výrazně lepší přístup k informacím o dění v demokratické části světa a východoněmecké vedení se muselo vyrovnávat s ustavičným porovnáváním propagovaných výdobytků reálně existujícího socialismu s konzumními možnostmi západních sousedů, ale východoněmeckým občanům neustále zbývala i možnost tzv. hlasování nohama. Již v letech 1945-1949 odešly ze sovětské okupační zóny statisíce lidí, z nichž mnozí patřili k představitelům demokratické opozice. Teprve stavbou berlínské zdi v srpnu 1961 se společenské podmínky opozičního jednání v NDR přiblížily těm československým, neboť až do té doby se mohli kritici režimu SED vyhnout otevřenému střetu tím, že východní Německo opustili.

Další výraznou odlišnost lze spatřit v roli východoněmecké evangelické církve, která disponovala mnohem větším manévrovacím prostorem, než katolická církev v ČSSR. Až do roku 1969 totiž existovala jednotná celoněmecká církev, která přirozeně musela respektovat existenci odlišných státních zřízení. Východoněmecký režim byl však nucen usilovat o dosažení jistého modu vivendi a v NDR nikdy nedošlo k tak masivním proticírkevním akcím, jako tomu bylo po únoru 1948 v Československu. Ačkoliv vedení evangelické církve opakovaně odmítlo být opozicí vůči režimu SED, přispěly aktivity řady farářů v oblasti práce s mládeží a podpory odpíračů vojenské služby jednoznačně k formování opozičního postoje a rozvoji nezávislého mírového hnutí. Evangelická církev tak byla až do druhé poloviny 80. let jistým ochranným deštníkem pro jinak smýšlející, a představovala tak jistý nárazník mezi jimi a státem. Trvale přítomný latentní konflikt mezi nejvyšším církevním vedením, které bylo infiltrováno východoněmeckou Státní bezpečností, některými faráři a církevním společenstvím, ve kterém navíc neustále narůstal podíl lidí bez vyznání, nakonec přiměl řadu aktivistů k odchodu z relativně bezpečného prostředí kostelů. Vzájemné vazby však zůstaly

zachovány a i skupiny, které se zejména od poloviny 80. let definovaly jako na církvi nezávislé, tiskly často své texty v církevních prostorách a využívaly i jinak technicko-organizační zázemí evangelické církve.

Katastrofální důsledky druhé světové války se přirozeně nevyhnuly ani východnímu Německu a není proto nikterak udivující, že mnozí kladli důraz na mírový charakter tzv. socialistického Německa. Ačkoliv byly všechny společnosti v sovětské mocenské sféře vystaveny militarizačnímu tlaku, narazil tento právě v NDR na nejmýraznější odpor, který byl přítomný po celou dobu existence NDR. Nezávislé mírové hnutí, které se konstitovalo počátkem 80. let pod střechou východoněmecké evangelické církve tak bylo odpovědí na zavádění povinné branné výchovy a rozličné formy perzekuce, kterým byli vystaveni odpírači vojenské služby.

Při pohledu na společenské aspekty ovlivňující opoziční cestu v ČSSR a NDR se před námi objevuje ještě jedna velmi důležitá odlišnost. Postupné probouzení občanské společnosti, zakládání zájmových organizací, celkové uvolnění společenských poměrů, zrušení cenzury a v neposlední řadě i diskuse o rehabilitaci obětí procesů 50. let, tím vším se lišil vývoj československé společnosti v druhé polovině 60. let od „doby ledové“, která ve stejném období vládla v NDR. Fenomén Pražského jara, včetně důsledků jeho potlačení, tak představuje základní odlišnost ve vývoji obou komparovaných společností, která se přirozeně odrazila i na vývoji opozičního hnutí.

Individuální aspekty opoziční cesty byly úzce spojeny se společenskými a v obou zemích tak najdeme lidi, kteří cítili potřebu reagovat na zhoršující se ekologickou, ekonomickou i sociální situaci. Nemožnost ustoupit z určitých zásad, pocit odpovědnosti ke svým dětem a bytostná potřeba obrany mravní integrity jedince, přiměly mnohé k zapojení se do aktivit, které režim označil jako opoziční, aniž by bral zřetel na to, že se jejich nositelé takto nechápali.

V životních příbězích jednotlivých představitelů československé a východoněmecké opozice se pravidelně objevují určité historické události, které výrazným způsobem přispěly k rozvoji opozičního postoje. Pravidelně se objevují vzpomínky na jisté roky dezintegrace komunistických režimů (1953, 1956, 1968, 1980), byť jejich pravý význam byl mnohdy pochopen s určitým zpožděním. Specifický je v tomto ohledu dopad Pražského jara, jehož potlačení vedlo u mnohých k zamyšlení se nad předchozími pokusy o vymanění se z totalitního područí. Někteří představitelé československé i východoněmecké opozice pak teprve v roce 1968 pochopili skutečný význam událostí roku 1953 či 1956. Vývoj každé země je často poznamenán historickou událostí, která má zcela mimořádný význam. Nejinak je

tomu i v případě ČSSR a NDR, kdy se obě tyto události odehrály v měsíci srpnu, tedy v roce 1961 a 1968.

Cesta do opozice tak byla závislá na celé řadě aspektů, které se vzájemně doplňovaly a vytvářely tak jisté synergické zřetězení, odehrávající se v určitém čase. Ukazuje se současně, že tato cesta vykazuje zřetelnou diskontinuitu. Lidé, kteří měli trvale odmítavý postoj k režimu, jsou tedy v obou zemích spíše výjimkou. Mnohem častěji se tak setkáváme s řadou dílčích životních etap, s postupným narůstáním nespokojenosti s poměry, které v závislosti na míře individuální statečnosti mohly nakonec vyústit v otevřený protirežimní postoj. Opozičníkem se tak člověk nerodil, nýbrž se jím postupně stával.

Obecně lze upozornit na dvě události v ČSSR, které byly představiteli východoněmeckého disentu reflektovány obzvláště intenzivně. Představuje-li tu první Pražské jaro a jeho potlačení, je tou druhou vznik Charty 77. Na rozdíl od Pražského jara, které vyvolalo zájem u většiny východoněmeckého obyvatelstva, byla Charta 77 recipována poměrně malým okruhem lidí. Pražské jaro bylo chápáno jako pokus o reformu socialismu samotným establishmentem, zatímco jen málokdo v NDR neviděl opoziční charakter Charty 77, byť ta jej ve svých dokumentech a prohlášeních vytrvale popírala. Svoji roli zde sehrála i masivní kampaň proti jejím signatářům a sympatizantům, kterou daly bezpečnostní orgány obou států zřetelně najevo, jaký osud postihne každého, kdo by se otevřeně připojil k této občanské iniciativě.

Pražské jaro bylo reflektováno nejpozději od jara 1968, kdy východoněmecké vedení zahájilo agresivní kampaň proti československému reformnímu pokusu, jež v konečném důsledku zájem o dění v ČSSR ještě zintenzívnila. Charta 77 byla reflektována jednak bezprostředně po svém vzniku, tedy v letech 1977 až 1979, kdy došlo i k řadě převážně individuálních pokusů o navázání kontaktů s jejími signatáři, jak ukazuje například životní příběh Lutze Hesseho. Od poloviny 80. let pak dochází k systematictějším snahám o institucionální spolupráci mezi částí východoněmeckého disentu, zejména pak Iniciativou za mír a lidská práva (IFM), a Chartou 77.

Charta 77 byla reflektována především v rámci opozičně kritického prostředí a v prostředí reformně orientovaných představitelů evangelické církve. Zatímco u zástupců opozice se projevuje kontinuálnější zájem o dění v ČSSR a Charta 77 byla interpretována jako přirozený vývoj hnutí za lidská práva ve střední a východní Evropě, byli představitelé druhého prostředí zdrženlivější, pokud se jednalo o opoziční funkci Charty 77, a spíše navazovali na lidsko-právní tradici evangelické církve z počátku 70. let. Ve skutečnosti však docházelo

k vzájemnému propojení představitelů opozičně kritického a reformně evangelického prostředí.

Zajímavé je sledovat, co vlastně bylo z Charty 77 reflektováno. Tato iniciativa byla jednak chápána jako ideální možnost, jak vzít režim za slovo a část východoněmeckého disentu vítala její otevřenost a důraz na legalitu jejího působení. Jako velmi podnětné a prospěšné zároveň bylo vnímáno propojení rozličných ideových proudů - jistý „vnitřní pluralismus“ - v rámci této iniciativy, které byly navíc schopny vzájemné spolupráce. Podobně jako u československého disentu vedlo sledování aktivit opozice v sousedních zemích k zamyšlení se nad vlastní situací a uvědomění si podobností a odlišností. Vedlo to ale i k úvahám o modifikaci metod opoziční práce, k jistému procesu učení, který byl na straně východoněmecké opozice výrazně intenzivnější.

Východoněmecký disent zaujal zejména důraz, který byl kladen na tematiku lidských práv, ale také na vyzdvižení potřeby oslovení veřejnosti srozumitelnými dokumenty. Srovnání s Chartou 77 však vedlo i k jistému podcenění vlastního významu, ke kterému byli na oplátku náchylní představitelé československého disentu při srovnání vlastního společenského zakotvení se situací polské opozice. Do popředí se dostaly rovněž úvahy o chybějící kontinuitě a organizační struktuře jako přirozeném důsledku praktikovaného odsunu jinak smýšlejících do Spolkové republiky Německo. Z provedených rozhovorů vyplývá, že si mnozí uvědomovali negativní dopad jistého sebecenzurního mechanismu, kdy jedinec, který kritizoval poměry v NDR, byl záhy onačen za někoho, kdo ohrožuje poválečný status quo. V tomto ohledu byla východoněmecká opozice jakousi „opozicí v NDR pro NDR“, což bylo ostatními skupinami východního bloku mylně interpretováno jako levicovost východoněmeckého disentu. Bylo-li v NDR přeci jen více lidí, kteří stále ještě věřili v možnost reformovat socialismus v NDR, pak to bylo především proto, že zde jednak chyběla zkušenost z potlačení Pražského jara, ale také zde byl pojem socialismus spojován mnohem více se sociálními aspekty a anarchizujícími tendencemi. Disent v ostatních zemích, a nutno dodat nejen východního bloku, však tento sociálně kritický akcent východoněmeckého disentu příliš nechápal.

Pro československý disent představoval ten východoněmecký do určité míry jistou neznámou a jen poměrně malý okruh lidí byl informován o jeho aktivitách. Díky jazykové bariéře, resentimentům z druhé světové války a uvědomění si odlišných společenských podmínek v obou zemích, nespatořovali mnozí v opozici NDR klíčového partnera, kterým se naopak stali polští opozičníci. Východní Německo tak bylo vnímáno velmi okrajově a i na samizdatových stránkách bylo možné získat jen kusé informace o vývoji opozičního hnutí

v této zemi. Zde se ukazuje klíčový význam československého exilu, který o aktivitách v ČSSR informoval velmi intenzivně, což přispělo bezesporu k lepší informovanosti východoněmecké strany, která si mohla přečíst klíčové dokumenty Charty 77 či výňatky ze stěžejních opozičních textů v německém překladu.

V ČSSR byli reflektováni především ti představitelé východoněmeckého disentu, kteří se dostali do střetu s režimem v letech 1977/1978, tedy Rudolf Bahro, Robert Havemann a Wolf Biermann. Zatímco Bahro se svými vizemi ekonomických reforem v Československu příliš velký zájem nevyvolal a texty R. Havemanna si mohl zase přečíst pouze jazykově velmi dobře vybavený jedinec, byly písně W. Biermanna přeci jen nejsrozumitelnější, byť mohly opět oslovit spíše levicově laděnou část československého disentu. Zájem o NDR tak byl spíše projevem přirozené potřeby srovnávat vlastní situaci s ostatními zeměmi východního bloku ve snaze objevit opoziční formy, které by bylo možné využít i v ČSSR. V tomto ohledu se ale NDR jevila mnohým jako málo inspirativní. Mnozí nepřikládali přílišný význam nějakým konkrétním akcím, ale domnívali se, že je užitečné dát alespoň najevo, že jsme připraveni v budoucnu spolupracovat. U mnohých zájemců o dění v NDR hrálo důležitou roli jisté povědomí o společném nepříteli a z toho plynoucí přesvědčení o potřebě vzájemné podpory.

Přestože byl zájem o dění v NDR vlastní relativně malému okruhu lidí, docházelo především v souvislosti s diskusí o divokém poválečném odsunu a o německé otázce k jejich nárůstu. Část zájemců (Jan Šimsa, Jan Dus, Ladislav Hejránek) navazovala na své dřívější kontakty s východoněmeckou evangelickou církví, jiní zase kladli stále větší důraz na celoevropský rozměr disentu (Jaroslav Šabata) či na potřebu vzájemné spolupráce a výměny informací (Petr Uhl, Pavel Seifter). Pro jiné se jednalo o náhodné setkání s východními Němci, kteří se v Praze sešli se západoněmeckými známými a potřebovali střechu nad hlavou (Petruška Šustrová, Dana Němcová).

Zajímavé je sledovat, jaká specifika východoněmeckého disentu byla v Československu reflektována. V první řadě to byla praxe odsunu jinak smýšlejících do Spolkové republiky Německo, která výrazným způsobem ztěžovala navázání vzájemné spolupráce. Ze strany československého disentu tak bylo slyšet i otevřenou kritiku nedostatečného odhodlání setrvat a riskovat v případě nutnosti i mnohaletý pobyt v komunistických věznicích. Mnozí si však současně uvědomovali, že by problematika emigrace nabyla dozajista jiné formy, pakliže by existovalo demokratické, západní Československo.

Nepřehlédnutelný byl rovněž fenomén východoněmecké evangelické církve, jejíž latentně opoziční charakter byl v ČSSR reflektován zejména v oblasti práce s mládeží a podpory

nezávislého mírového hnutí. Z NDR se také dovážela církevní literatura a zájem vyvolala i instituce stavebních vojáků a církevních vzdělávacích institucí. Vnímána byla i jistá zdrženlivost řady východoněmeckých farářů, kteří v 70. letech navštívili Československo, otevřeně hovořit o tématech, která by mohla být režimem interpretována jako opoziční.

Pro mnohé představitele československého disentu bylo na východoněmeckém typické, že stále jakoby „koketoval s komunismem“. Kritičnost vůči režimu se tak dle nich v NDR pojila se zvláštní loajalitou, kterou si disent v ČSSR vykládal jako specifickou levicovost východoněmecké opozice, jež neprodělala Pražské jaro a jeho porážku. Pravý důvod zmíněného sebecenzurního mechanismu, kterým východoněmecký disent reagoval na praktikovaný odsun kritiků režimu bezpečnostními orgány NDR, si však v ČSSR uvědomoval jen málokdo a kritika konzumerismu západních demokracií, o kterém byla východoněmecká strana asi nejinformovanější ze všech zemí východního bloku, jen utvrdila československý disent v přesvědčení o tom, že východoněmecká opozice byla konformnější a reformisticky orientovaná.

Petr Uhl patřil k těm zástupcům československého disentu, kteří byli o východoněmecké opozici nejlépe informováni. Skrze osobní kontakty a výměnu samizdatů dospěl k závěru, že opozice v NDR byla monotematictější, zato výrazně pestřejší. V NDR tak byly skupiny, které se věnovaly rozličným tématům, jež stála mimo pozornost československého disentu. Zejména otázky ekologie a mírového soužití, stejně jako problematika ženského hnutí byly podle jeho soudu inspirativní, a i z tohoto důvodu se proto snažil o nich systematicky informovat na stránkách Informací o Chartě 77. Typická pro východoněmeckou opozici pak byla existence řady ohnisek, kterým však chyběla zastřešující organizace. To mělo jak své výhody (jistá decentralizace opozičního hnutí), tak nevýhody (ztížená možnost spolupráce), čehož si ostatně všiml i Jaroslav Šabata či Petr Pithart.

Byla-li ČSSR vnímána především v roce 1968 a 1977/1978, pak východní Německo vnímali českoslovenští občané především v říjnu 1989 v souvislosti s tzv. trabantovým exodem. Vzájemná reflexe tak byla v obou zemích ztížena jednak jazykovou bariérou, ale i aktivitami bezpečnostních aparátů. Svoji roli sehrála rovněž existence řady předsudků, plynoucí povětšinou z nedostatku informací, který byl patrnější na československé straně. V obou zemích byl disent často přetížen domácími starostmi a někteří zkrátka již neměli čas na navazování kontaktů s jinak smýšlejícími v ostatních částech východního bloku. Nikdo z dotázaných se však případné spolupráci nevyhýbal, a naskytla-li se příležitost, tak se do ní s různou intenzitou zapojil. Mnozí tak společně s Jaroslavem Šabatou pochopili, že vzájemná solidarita je jistým „novým kategorickým imperativem doby“, což se projevilo zejména

v posledních dvou letech existence režimu KSČ resp. SED. Ať již to byl útok na Knihovnu životního prostředí v listopadu 1987, na Iniciativu za mír a lidská práva v lednu 1988 či lipské opoziční skupiny v lednu a září 1989, nebo brutální zákrok během proslulé Palachiády v lednu 1989, docházelo v letech 1987-1989 k stále častějším projevům vzájemné solidarity, na které se podíleli i představitelé disentu z Polska, Maďarska a částečně i Sovětského svazu. Jakýmsi pomyslným vyvrcholením pak byl den solidarity s politickými vězni v ČSSR, který se v NDR konal 19. března 1989.

Od 80. let dochází rovněž k vzniku společných dokumentů a prohlášení, které výrazným způsobem přispěly k jistému procesu vzájemného učení. V prvním společném dokumentu z listopadu 1984 (Společné prohlášení nezávislých obránců míru z ČSSR a NDR) se rovněž odráží specifikum východoněmeckého disentu, který se po dlouhou dobu vyvíjel jako nezávislé mírové hnutí. Klíčový význam měla však Pražská výzva z 11. března 1985, která výrazným způsobem obohatila nejen vzájemnou diskuzi mezi československým a východoněmeckým disentem o možnostech boje za lidská práva, ale svým novým pojetím německé otázky a zdůrazněním potřeby překonání rozdělení Evropy a blokového myšlení přispěla k zahájení debaty napříč hranicemi, jak dokládá tzv. Milánská výzva z podzimu 1986, otevírající prostor pro zahájení tolik potřebného helsinského procesu zdola.

V roce 1985 došlo také k osobnímu setkání představitelů disentu obou států v Praze, které však neušlo pozornosti MfS a StB. Přestože zejména českoslovenští zástupci nepřikládali tomuto setkání velkého významu, jednalo se o ojedinělý pokus, během kterého se debatovalo o možnosti vypracování společných dokumentů a výměně informací o specifikách disentu v dané zemi. Východoněmecká strana se tak například zavázala vypracovat podklady k nezávislému mírovému hnutí, k stavebním vojákům a navrhla rovněž zaměřit pozornost na odlišnosti a podobnosti obou společností, aby byly případné solidární akce účinnější. I když se podobné setkání již neopakovalo, k čemuž rozhodující měrou přispěla politická policie obou zemí, byla vzájemná reflexe posunuta na novou kvalitativní úroveň, včetně pokusů o institucionalizaci vzájemné spolupráce.

Komunikace bezpečnostních orgánů obou srovnávaných zemí dosáhla značných rozměrů a neomezovala se v žádném případě pouze na představitele disentu. Do centra pozornosti se tak mohl dostat každý, kdo otevřeně projevil svůj názor, který se lišil od oficiální stranické linie. V důsledku helsinského procesu byly MfS i StB nuceny přehodnotit svoji strategii potírání vnitřního nepřítele a do popředí se dostávala tzv. metoda rozkladu, mající za cíl znejistit a izolovat jednotlivé představitele disentu. Možnost politického procesu sice stále zůstala aktuální, nebyla však preferována či lépe řečeno, byla využita pouze jako krajní nástroj

zastašení. Oproti teroru 50. let tak dochází k přechodu na strategii celoplošné kontroly společnosti s cílem předcházet otevřeně protirežimním projevům. Tato strategie však neměla šanci na úspěch a v konečném důsledku vedla k přehlčení a fatálnímu snížení akceschopnosti politické policie, která se navíc nebyla schopna vymanit ze začarovaného kruhu disproporce mezi stanovenými cíly a dosaženými výsledky. Neschopnost nahlédnout do myšlenkového světa disentu a pochopit skutečné motivy občanské angažovanosti vedly k selhání bezpečnostního aparátu v boji s jinak smýšlejícími v ČSSR a NDR. Bylo by však současně chybou domnívat se, že bezpečnostní složky obou států neovlivnily negativním způsobem rozvoj opozičního hnutí, jehož představitelé byli vystaveni perfidním represivním metodám a bylo s nimi jednáno jako s občany druhého řádu.

Jak dokládá rozsáhlá korespondence mezi jednotlivými složkami, jež byly odpovědné za boj s tzv. vnitřním nepřítelem, kladla jak východoněmecká tak československá strana důraz především na zabránění v jeho tzv. internacionalizaci. Vzájemné projevy solidarity, společné dokumenty a snahy o spolupráci, byly opravdovým trnem v oku MfS i StB, neboť před světovou veřejností demaskovaly jejich nelidské praktiky a usvědčovaly oba režimy z porušování lidských práv. Ve stanovených cílech politické policie komparovaných zemí se ale odrážel i zahraničně politický vývoj, a zavedení bezvízového styku v roce 1972, podpis Závěrečného aktu v Helsinkách, vznik Charty 77 či rozvoj nezávislého mírového hnutí ve východní i západní Evropě, vyvolaly potřebu přehodnotit praktikované metody a výrazným způsobem ovlivnily chod obou bezpečnostních aparátů.

Dochované materiály dokazují, že východoněmecká strana byla výrazně aktivnější při obstarávání si informací o situaci v Československu. Zejména Charta 77, jejíž vznik interpretovaly obě složky jako klasický příklad údajného zneužití helsinského procesu, vyvolala značný zájem východoněmeckých soudruhů. Do NDR tak byly poslány tisíce stran o ideovém zaměření, jednotlivých proudech a cílech této občanské iniciativy, jejichž obsah však pouze ojediněle vystihl, o co jejím signatářům opravdu šlo. Zejména po vzniku Iniciativy za mír a lidská práva (IFM) se MfS cítilo ohroženo jistým chartovním bacilem, který by mohl přispět k politizaci nezávislého mírového hnutí v NDR. Značné obavy pak vyvolal zejména Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), jehož metody věcné dokumentace porušování lidských práv se dotýkaly neuralgického bodu obou srovnávaných režimů.

Také StB byla informována o rozvoji východoněmeckého nezávislého mírového hnutí a o specifickém postavení evangelické církve v NDR. Obě složky rozlišovaly mezi církevním vedením, které dle jejich závěrů neusilovalo o přímý konflikt, a jednotlivými reakčními faráři, jež se snažili prosadit vlastní pojetí práce s mládeží a narušovali tak oficiální církevní politiku

státu. Na rozdíl od MfS však nevěnovala československá strana až do poloviny 80. let přílišnou pozornost nebezpečí možného transferu ideových východisek nezávislého mírového hnutí a odpíračů vojenské služby. StB tak byla výrazně pasivnější při obstarávání si vlastních informací o dění ve východním Německu a v rámci součinnostních porad žádala především o spolupráci při získávání poznatků o představitelích československého exilu a jejich kontaktech do ČSSR resp. NDR. Východoněmecké orgány však v tomto ohledu československé straně příliš nepomohly, nepočítáme-li přeposlání obecných informací o mezinárodních konferencích a kulturních akcích, během kterých bylo kritizováno porušování lidských práv v obou zemích. Opět se zde ale projevuje neschopnost reflektovat myšlenkový obsah jednotlivých vystoupení představitelů československého exilu. Pro úplnost je zapotřebí upozornit na skutečnost, že MfS kladlo naopak velký důraz na spolupráci při odhalování pokusů o opuštění NDR přes československé území a neopomnělo opakovaně poděkovat za intenzivní pomoc z československé strany, jež ročně předávala téměř tisíc východních Němců, kteří byli chyceni na hranicích s Rakouskem či Spolkovou republikou Německo, východoněmeckým orgánům.

V důsledku schůzek československé a polské opozice na společných státních hranicích zintenzivnily oba bezpečnostní aparáty od roku 1978 spolupráci při tzv. potírání internacionalizačních snah představitelů disentu. Nejčastěji uplatňovaná a rovněž poměrně účinná metoda, která byla neustále zdokonalována a její praktikování kulminovalo zejména v druhé polovině 80. let, spočívala ve vyhlášení zákazu cestování nad vybranými představiteli disentu obou států. Mnoho pokusů o vzájemný osobní kontakt tak končilo na hraničních přechodech mezi ČSSR a NDR, většinou pak v Bad Schandau či v Děčíně. I přes masivní nasazení konfidentů Státní bezpečnosti, kteří o plánovaných schůzkách dopředu informovali své řídicí důstojníky, docházelo od roku 1985 stále častěji k pokusům o vzájemný kontakt, který byl úspěšný zejména v případě, že se o něj pokusili méně známí kritici režimu KSČ resp. SED. Politická policie tak sice výrazným způsobem ztížila spolupráci disentu komparovaných zemí, nebyla však schopna ji zcela zastavit. Místo osobních kontaktů byla stále častěji využívána alternativa poštovního či telefonního spojení, která se plně osvědčila při organizování vzájemných projevů solidarity a během diskuzí o společných dokumentech a prohlášeních. Bezpečnostní složky obou států tak nashromáždily mnoho informací, nebyly je však schopny plně využít.